

פעמים

157

קבלה: אידיאולוגיה
ופסיכולוגיה

העורך: יאיר עדיאל

מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח

5 **הפעם בפעמים**

קבלה ודפוס בתימן: יחסם של שני חכמים
בתימן לידע קבלי מאירופה בראשית
המאה השבע עשרה 9

ר' חיים ויטאל צורף האלוהות 39 אורי ספראי

המְהַלֵּךְ בדרכי האר"י: אידיאולוגיה
והרמנויטיקה בפירושי ה'זוהר' של ר' משה זכות . . . 75 צבי לובנשיץ

'וסוד אין טעם כלל': יחסו של הרב יוסף משאש
לשילוב הקבלה בהלכה 107 גבריאל אבן־צור

האבות והאימהות כספירות והעצמי המרובה
של האלוהות מ'ספר הבהיר' ל'זוהר'. 135 רות קרא־איונוב־קניאל

עיונים וביקורת

רס"ג לקוראי ערבית בערבית 177 נחם אילן

סיקורות

החברה היהודית באימפריה העות'מאנית
בפתח העידן המודרני 183 לאה בורנשטיין
מקובצקי

ו'שערי גן עדן' לר' משה מרומי.⁴¹ זו כמובן רשימת חיבורים ספרדיים, שאינה קשורה לארץ-ישראל ולפריחת הקבלה בה במאה השש עשרה. נוספו על אלה כמה חיבורים שנכתבו בצפת במאה השש עשרה, ושנדפסו גם הם באיטליה, רובם מאת רמ"ק ותלמידיו, ובהם 'אור נערב' לרמ"ק ו'קול בוכים, עם פירוש קינת סתרים' לר' אברהם גלנטי (ו'שערי גן עדן' שהוזכר לעיל).⁴²

למרות מיעוט הספרים בספרייתו של ונה שנכתבו בצפת, הוא ראה את תורתו כמושפעת ממקובלי ארץ-ישראל במאה השש עשרה. הדבר מסביר את ההגהות והתוספות מהספר 'פרדס רימונים', שנוספו כשזה הגיע לידו, וכן את שיטת העבודה של ונה בספרו. הוא ניסה לגשר על הפער בין הרצוי והמצוי – הוא ביסס את דבריו על הגותם של רמ"ק ותלמידיו, והסביר את דבריהם בעזרת דברי מקובלי ספרד. בראש הספר כתב ונה על הידע הארץ-ישראלי שברשותו: השבח והגדולה והתהלה למלך מלכי המלכים [ברוך הוא] הקב"ה אשר עזרנו באדם נחמד, הלא הוא [האדם הגדול והנבון והתחכמן כג"ק] (כבוד גדולת קדושת) מורי סעדיא בא"מ [בן אדוני מורין] [נוסח אחר: בן כמהר"ר (כבוד מורנו הרב ר')] [יוסף הקרחי [גר"ו] (נטריה רחמנא ופרקיה)] שהביא לנו

41 נדפס בוונציה 1589, מבוסס על כתבי רמ"ק. לרשימה המלאה של הכתבים שעליהם התבסס ראו: בהקדמת המוציא לאור, רומי, עמ' 20.

42 החיבור הלוריאני היחיד שנזכר אצל ונה, ואף אצל מורו ר' שלמה הכהן, הוא דפוס 'ספר הכוונות', המוכר גם בשם 'שער הכוונות', שיצא מתחת ידו של ויטל. על הימצאותו של 'שער הכוונות' בתימן ראו: ונה, עמ' 20-21. חלמיש העיר שהספר הוזכר בספרו של שבזי 'חמדת ימים' וכן ב'לחם שלמה' לר' שלמה הכהן. ראו: חלמיש, הקבלה בתימן, עמ' 133. עם זאת שלושה מקובלים אלו, בני המאות השש עשרה והשבע עשרה, לא ראו ב'שער הכוונות' ספר לוריאני שסותר את הידע שהיה ברשותם. התפיסות הקבליות המוצגות בספרו של ונה, כמו אלה שבספרו של רבו, הן טרום-לוריאניות, כך ש'ספר הכוונות' הלוריאני אינו משתלב בהן באופן טבעי. אלא ששני המקובלים לא ראו בידע הלוריאני גוף ידע קבלי שונה מהידע של רמ"ק ותלמידיו או ידע שעומד בעימות כלשהו עם ידע קבלי אחר, וכנראה מסיבה זו לא תפס הספר מקום מרכזי בחיבוריהם. במקומות שבהם השתלבו דברי 'שער הכוונות' בהגותו של ונה, שולבו דבריו של ויטל בחיבור, אך לרוב בחר ונה להתעלם מהחיבור הלוריאני. יחס דומה בין קבלת רמ"ק לקבלת האר"י היה באיטליה במאה השש עשרה. ראו לדוגמה: תשבי, העימות. דווקא על רקע זה מעניין לראות את אופי הקריאה של ר' שלמה הכהן ושל ונה בטקסט הלוריאני היחיד שהגיע אליהם, גם הוא דרך הדפוס.

הספר הנחמד ר' אברהם גלנטי [נת"ע (זכותו תגן עלינו)] אשר חיבור מגילת סתרים ומיום שראינו זה הספר הנזכר, נפקחו עינינו בקבלה, כפליים במה שהיינו קודם. כי מגלגלין זכות על ידי זכארי כמוהו.⁴³

מפתיעה המרכזיות של 'קול בוכים, עם פירוש קינת סתרים' – פירוש של גלנטי על מגילת איכה – בדבריו של ונה. הפירוש הגיע אליו על ידי ר' סעדיה בן יוסף הקרחי, וספרו של ונה זה של גלנטי אכן מצויים עדיין ביחד בכמה כתבייד.⁴⁴ נראה כי כל הספרים האלו נעתקו מהדפוס הנדיר יחסית שהגיע לתימן.⁴⁵ גלנטי אינו מהמרכזיים שבמקובלי צפת רושמי תורת רמ"ק, והקבלה אומנם תופסת מקום משמעותי בספרו, אך הוא ערוך כספר פרשני ולא על פי נושאים בקבלה כספרו של ונה. על כן מסתבר שהפנייה לספר 'קול בוכים, עם פירוש קינת סתרים' קשורה למיעוט הספרות הצפתית שהייתה בידי ונה. כך נוצר ספר שמחברו הסתמך בעיקר על ספרות ספרדית שנדפסה באיטליה אך הציג עצמו כמי שהתבסס על ספרות צפתית.⁴⁶ הדבר ניכר כשבוחרים את מבנה הספר ואת אופני עריכתו.⁴⁷

במרכז ספרו של ונה עומדת ויזואליה של הידע הקבלי, דהיינו רשימת ציורים של אילנות ספירות המייצגים את העולמות העליונים: 'כמו שתראה שהקב"ה צמצם שכינת עזו בין שני הכרובים והשמים ושמי השמים לא יכלכלוהו ולכך אע"פ [אף על פי] שציירתי כל סדר האבי"ע [האצילות, בריאה, יצירה, עשייה] בזה הספר לקרב ציור לשכל המתבונן ציירתי, אבל צריך כל

43 הציטוט על פי הדפוס. הסוגריים משקפים את ההוספות

במהדורות כתביהיד המאוחרות.

44 כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 28°2126, משנת ת"ד

(1644); כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 28°1276, משנת

תס"א (1701).

45 הספר נדפס בוונציה בשנת שמ"ט (1589), ובפראג בשנת

שפ"א (1721). הוא לא צוטט בחיבורים מקבילים מתימן מן

המאה השבע עשרה, ועל כן נראה שהקרחי הביאו לוונה באופן

אישי, בעוד חיבורים אחרים הובאו על ידי סוחרים בעותקים

רבים. הקרחי היה רב העיר ג'בלה בתימן, ואלהרי הזכירו

ב'ספר המוסר'. ראו למשל: אלהרי, ספר המוסר, עמ' 210.

ייתכן שהיה אחיו של ר' יוסף הקרחי, בעל 'ספר הסגולות':

ראו: גברא, אנציקלופדיה, א, עמ' 562.

46 לדברי יצחק רצהבי המהדורה שלפנינו היא המהדורה השנייה

של הספר, והמהדורה הראשונה נכתבה לפני שהגיעו חיבוריו

של גלנטי לידי ונה. ראו: ונה, עמ' 22.

47 ראו בהרחבה: באומגרטן, ונה.

אחד לצייר לעצמו. אע"פ שזו הצורה יש בה ימין ושמאל צריך אתה לצייר לך בשלך כי אין ימין ושמאל בעליונים כמו שאמרנו.⁴⁸

הספר מסודר על פי סדר העולמות הקבליים: אצילות בריאה יצירה ועשייה; כל אחד מן העולמות נקרא מרכבה, ומתואר בתמונה משלו. המרכבה הראשונה היא כנגד עולם האצילות; השנייה, המכונה מרכבת המשנה, כנגד עולם הבריאה; השלישית כנגד עולם היצירה; והרביעית כנגד עולם העשייה. תחת מרכבות אלו עומדת המרכבה החמישית, מרכבת הנחש החיצוני. המבנה של ארבעה עולמות מרכזי בספרי רמ"ק, אך הוא לא היה ברירת המחדל בעולם הקבלי של המאה השש עשרה, ונה עיצב את המבנה המרובע של העולמות על סמך החיבורים הצפתיים שהיו בידו. ואולם התיאור המלא שב'פרדס רימונים' לא היה בידי ונה,⁴⁹ והוא נאלץ להסתמך על התיאור המצומצם שב'אור נערב' ולהשלימו מתוך ספרות הקבלה האירופית שהייתה בידו. בפועל יצר ונה פסיפס ממקורות קודמים. את עולם האצילות הוא צייר בהשפעת הספר 'שערי אורה', את עולם הבריאה בהשפעת הספר 'מערכת אלוהות' וכך הלאה.⁵⁰ מקובלים ספרדים אלו לא עסקו במבנה המרובע של העולמות אלא תיארו מבנה של עולם אחד בלבד, אך ספריהם היו בידי ונה, ובעזרתם השלים את הפערים בהגות הצפתית שהייתה בידו ובנה את המבנה המרובע אשר אליו שאף.

ההשפעה הספרדית-איטלקית בולטת יותר כשבוחנו את המקורות של ונה לעצם הדיון בוויזואליה, נושא שכאמור עומד במרכז ספרו. הוויזואליה תופסת מקום מרכזי בעולם הצפתי של רמ"ק,⁵¹ אך לא בחיבור 'אור נערב', שהכיר ונה, וגם לא בספרו של גלנטי. לכן הביסוס לעולמו החזותי של ונה קשור באופן הדוק לספרים 'שערי אורה' ו'מערכת האלוהות'. וכך כתב ונה:

שהמדמה בשכלו להגשים מין ואפיקורוס ורשע גמור ואין לו חלק לעולם הבא. ואלמלא צייר בעל שערי אורה הרמיון ככה, לא הורשינו לצייר. אלא לקרב לשכלנו עשינו, כדי שיהיה לנו חקוק בלב כאלו הוא ככה, ולא כצורה. כלל דבר לא ציירנו אלא הכינויים שכינו חכמים כמו שתראה חוקק הצורה מפני האהבה ומ"מ [ומכל מקום] אינה הצורה. וגם אותו המקובל

48 כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 28°2126, דף טז ע"ב; ונה, עמ' נח. הפיסוק שלי.

49 הרמ"ק הקדיש את שער אבי"ע בספרו 'פרדס רימונים' לתיאור מפורט של המבנה המרובע של העולמות.

50 על צמיחת מושגים אלו ראו: שלום. רמ"ק פירש אותם באריכות בשער אבי"ע ב'פרדס רימונים'. על הדרך שבה עיצב אותם ונה ראו: באומגרטן, ונה.

51 חיות, ספרות.

צייר לו דמיון זאת המרכבה באילן בפתח ביתו, כמו שהביא רבי יהודה חייט בפ"י[רוש] ספר המערכת.⁵² גם אנו עשינו כן לעצמנו.

ונה היה מודע לבעייתיות התיאולוגית שבוויזואליה הקבלית, שעמדו עליה רבים מן המקובלים שהשתמשו בדיאגרמות בחיבוריהם, אלא שהוא מצא את ההיתר לפעילותו בתחום זה בדבריו של בעל 'שערי אורה' ובאילנות שצייר. חשוב לציין כי בספר 'שערי אורה' שבידינו שרטוט אחד בלבד, שאומנם דומה לשרטוט עולם האצילות של ונה, אך ברוב כתבי־היד הוא אנתרופומורפי פחות מזה של ונה. ונה הביא מסורת שלר' יוסף ג'קטיליה היה אילן תלוי בפתח ביתו – מסורת המובאת לדבריו בספר 'מערכת האלוהות'. דברים אלו אינם בדפוסים או בכתבי־היד של החיבורים 'שערי אורה' ו'מערכת האלוהות' שהגיעו לידינו, אך ידוע על אילנות תלויים במרחב האיטלקי במאה השש עשרה. אפשר להצביע על קשר תרבותי בעניין זה בין הנוהג האיטלקי ובין ונה, שהעיד כי גם הוא תלה אילן בפתח ביתו. אך הקשר האיטלקי עמוק יותר. ונה ניסה ליצור בספרו מפה של העולמות העליונים – מהעולם העליון (עולם האצילות) ועד עולם הקליפות – מפה שהמקובל מצייר, ושבעזרתה הוא אמר אחר כך להתמצא בעולמות העליונים.

ויצוייר בהן כאילו הוא רואה בירה גדולה בנויה לפניו ויש בה עליות גדולות וטרקלין גדולים מעלה מעלה פי' הוא עולם האצילות ועולם הכסא ותחתיהן היכלות גדולים וחדרים פנימיים (פי' הוא עולם היצירה) וחוצה להם סביב סביב קמפונות [גינות] ודיוטאות חיצוניות ופנימיות פנימיות (פי' הוא עולם העשיה הרוחנית), חוצה להם בתי עבדי המלך גדוליו ושריו (פי' הוא עולם העשיה הגשמית, ויש בה כתרין תתאין), למטה מהם בתי הבקר ובתי התבן ואוצרות העצים הלא הם כתרין חיצוניים.⁵³ צריכין אנו ג"כ [גם כן] לצייר כל הד' עולמות הללו של סדר אבי"ע ולהעלותן בלוח אחד, כדי שיובן הדבר על ציורו ועל אמתתו [...] ואנו נצייר הכל ביחד דרך שילשול.⁵⁴

ראיית האילן כמפה היא אחד המאפיינים הבולטים של היריעות הגדולות אשר שורטטו במאה השש עשרה באיטליה.⁵⁵ היריעה הגדולה גם היא הייתה במבנה של מפה כוללת (mappa mundi). איננו יודעים אם תלו את היריעה הגדולה,

52 ונה, עמ' ט.

53 שם, עמ' ד-ה.

54 שם, עמ' פד.

55 על ציורי אילנות על יריעות, ראו: חיות, ועתה אצייר; חיות,

ליקוטים בקבלה מתוך: ר' ישראל בן שלמה הכהן מדוביבה, 'סגולת ישראל', כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 38°4935, דף 27א

מוגן בזכויות יוצרים

ואין בדינו מפות כאלה או דומות להן מחוץ למרחב התרבות האיטלקית, אך נראה כי ונה כיוון אל מפות אלו. אם כן גם בראייתו העצמית במה שנוגע להמחשה החזותית הלך ונה בעקבות החיבורים הספרדיים שנדפסו באיטליה 'שערי אורה' ו'מערכת האלוהות'.

הפער בין רצונו של ונה להסתמך על המשנה הארץ-ישראלית ובין ההשפעה החזקה של חיבורים שנדפסו באיטליה ושל התרבות האיטלקית על ספרו מיוחד את ונה. הוא לא התייחס לעובדה שהספרים הנדפסים שבידו אינם מייצגים ידע ארץ-ישראלי או לפעמים שבין הידע הארץ-ישראלי ובין הידע הספרדי-איטלקי. נראה כי הוא בחר לראות את הידע הספרדי, שעליו מבוסס ספרו, כידע המבאר את הידע הארץ-ישראלי.

ה. ר' ישראל בן שלמה הכהן מדובירה ופרשנות למדרש הגדול

הבאתי לעיל את דברי ר' ישראל הכהן על הגעתם של חיבורי קבלה מודפסים לתימן בידי סוחרים אירופים.⁵⁶ בהקדמה לחיבורו הוא הוסיף ותיאר את המטרה של התלמידים בקריאת ספרות קבלית: הבנת מדרש הגדול. ואכן 'סגולת ישראל' כתוב כאמור כפירוש על מדרש הגדול, אחת היצירות המרכזיות אצל יהודי תימן.⁵⁷

נושא המקורות הספרותיים מוצג במפורש בראשית שני החיבורים הנדונים כאן, 'רכב אלהים' ו'סגולת ישראל'. בשניהם תיארו המחברים שורה של מקורות ספרותיים כידע חיצוני שהגיע לתימן, ובשני החיבורים מדובר על פי רוב באותם המקורות. אך יש פער בין הספרים בהבניית היחס אל ספרות זו. ונה הקפיד להביא בספרו דברים בשם אומרם – כל מובאה מחיבור קבלי מופיעה בציון מקורה – צורת הַבָּאָה המשקפת את הצורך של ונה לעגן את דבריו בספרות שהגיעה לידיו. הכהן הזכיר בספרו מקורות רבים, וביניהם ה'זוהר', הרמב"ם, ר' דוד קמחי (ר"ק), רב סעדיה גאון (רס"ג), ר' יהודה הלוי (ריה"ל),

דיאגרמות, ובהפניות הנרחבות שם. על ראיית האילנות של ונה כמפה ראו: באומגרטן, ונה.

⁵⁶ החיבור קיים במספר כתבי-יד, בשני דפוסי צילום של כתבי-היד ובדפוס אחד: הכהן. נוסחו עדיין לא נבחן באופן שיטתי וטרם התבררו דרכי הדרישה והפרשנות בחיבור. על דרכי פרשנות של הכהן למדרש הגדול ראו: באומגרטן, סגולת ישראל.

⁵⁷ ראו לדוגמה: לרנר; רצהבי, על מחברו; שפירא.

רקנאטי וחכמים תימנים כמו ר' דוד הכהן ור' שלמה הכהן,⁵⁸ ואולם הזכרות אלה מעטות ומקריות. לעיתים הביא הכהן דעה מסוימת וציין את שם אומרה, אך נדמה כי דווקא מקורות חשובים לדבריו אינם מוזכרים בשמם.

'סגולת ישראל' מסודר על פי סדר הדרשות במדרש הגדול. אך שלא כדבריו של הכהן בהקדמה לחיבור, במקומות לא מעטים נראה כי הפרשנות שלו היא עיקר, ואילו דברי מדרש הגדול הם רק גורם מארגן. יש לכך חשיבות להבנת מעמדו של מדרש הגדול והיחס בינו ובין הפרשנות רבת הרבדים של הכהן. כפי שכתב הכהן בהקדמתו, התקופה היא תקופת המעבר מהשפעת ספרות פילוסופית להשפעת ספרות קבלית. לדבריו הפרשנות המסורתית בתימן, זו הפילוסופית-אלגורית, לא הצליחה להסביר את האמור במדרש הגדול,⁵⁹ ולכן נזקק לפרשנות החדשה אשר הגיעה מאירופה – הפרשנות הקבלית, אשר ככוחה לפרש את דברי המדרש.

לכאורה צפוי היה שהספרות המסורתית, הפילוסופית-אלגורית, לא תופיע בחיבור, אך לא כך הוא. הכהן כלל בחיבורו כמה רובדי פרשנות. לאחר שהביא מובאה ממדרש הגדול כתב לה פירוש ראשוני; לעיתים נעזר לשם כך במדרש ולעיתים בדבריהם של פרשני פשט כדוגמת רד"ק. לאחר מכן בא פירוש 'על דרך השכל', כלומר על דרך האלגוריה, דרך פרשנות שפרחה בתימן במאות הארבע עשרה והחמש עשרה.⁶⁰ בפירוש זה מונחים המופיעים במדרש הגדול – ולא דווקא בפסוקים עצמם – מפורשים על דרך האלגוריה. עד כה לא מצאתי מקור פרשני שממנו ציטט הכהן, ולא ידועים פירושים על מדרש הגדול על דרך האלגוריה; לכן נראה כי הכהן עצמו סידר את הפירוש. סביר כי הוא השתמש בפירושים קודמים אשר היו לפניו, וייתכן מאוד כי יש בדבריו שקיעים של פירושים אשר לא הגיעו לידינו.

בשלב הבא פירש את המדרש 'על דרך הקבלה'. קיים דמיון רב בין הפרשנות על דרך השכל ובין הפרשנות על דרך הקבלה, ואכן החלוקה בין

58 גימאני, תמורות, עמ' 84-85.

59 חבצלת סקר את הפירושים על מדרש הגדול. מלבד פירושו של הכהן הוא ציין את 'ספר המרגלית', שנכתב כארבעים שנה לפניו. ראו: חבצלת, ספר המרגלית. 'ספר המרגלית' הוא פירוש מילים קצר בעברית או בערבית. במאה השבע עשרה כתב ר' יחיא בשירי הערות על טופס מדרש הגדול שהעתיק. ראו: כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 4°7121 (סרט 40882 במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בספרייה הלאומית); נחום, מצפונות, עמ' 191-195; בשירי, עמ' 10, הערה 11.

60 על המקורות האלגוריים בתימן ראו: לנגרמן; שלוסברג, מדרש תורה; שלוסברג, תוספת.

רבדים אלו לא תמיד חדה. הרמיון ניכר גם במתודה הפרשנית – הפרשן זיהה מונחים המופיעים במדרש הגדול עם מונחים מתחומי הפרשנות: ספירות, חלקי הנפש, מבנה העולם ועוד.⁶¹ הכהן כתב את שני הפירושים, ועיבד בהם חומרים קודמים שהגיעו לידי – מתימן במקרה של הפרשנות האלגורית, ומחוצה לה במקרה של הפרשנות הקבלית. החלטתו לכתוב פירוש חדש על דרך האלגוריה ולא פירוש על דרך הקבלה בלבד – אף שברור כי הפירוש הקבלי הוא העיקר – מעידה על חשיבות הרובד המקומי בעבודתו.

פירושו של הכהן חורגים מדרך המדרש המסורתית בתימן, בכך שהם כתובים עברית ולא ערבית. בביסוס פירושו הקבלי על פירושים אירופיים הוא אומנם המשיך את 'צידה לדרך' של ר' אלדהרי,⁶² אך יש כמה הבדלים בין פירושיהם. מלבד החיבורים הקבליים שהיו בידי הכהן, הוא סמך את פירושו על אדני הפרשנות המקומית המסורתית וניסה להמשיכה – גם בהביאו את הפרשנות האלגורית וגם בהזדקקותו למדרש הגדול – ונראה כי הוא ביקש להשתייך למסורת התימנית של כתיבת מדרש.

עיון בסגנון החיבור מראה כי הכהן הפר חלוקה סוגתית מקובלת בין מדרש ובין פרשנות. הפתיחות 'זה שאמר הכתוב' מעידות כי הידע המדרשי כאן שייך לספרות תנחומא, שכנראה הייתה מוכרת למחבר.⁶³ אחד המאפיינים של המדרש הוא חוסר ההפרדה הברורה בין הטקסט המתפרש ובין הטקסט המפרש – ומאפיין זה בולט בחיבורו של הכהן. נכון אפוא לכלול את 'סגולת ישראל' ברצף הכתיבה המדרשית שנמשך בתימן מימי הביניים עד העת החדשה, וששיאו מדרש 'חמדת ימים' לר' שלום שבזי, שהסתמך על חיבורו של הכהן.⁶⁴

61 דברים אלו בולטים על רקע הפולמוס בתימן על הפרשנות האלגורית. בהקשרים תרבותיים אחרים עמדו הפילוסופיה והקבלה זו מול זו, ומתח זה אפיין כידוע אף את השיח בתימן בתקופות מאוחרות יותר. לעומת זאת נראה כי הכהן הדגיש את הצד השווה בשיח הפרשני הפילוסופי והקבלי, שתי שיטות פרשנות המתאפיינות בשיח אלגורי. על היחס בין הספרות הפילוסופית-אלגורית בתימן ובין הספרות הקבלית ראו: חבצלת, הפרשנות.

62 שלוסברג, תוספת, עמ' 203.

63 על המאפיינים של המדרש התימני ראו בהרחבה: שפירא; חבצלת, ספר המרגלית. למאפייני מדרשי תנחומא ולתיחום הקורפוס המדרשי ראו: ברגמן. על משקעים של מדרשי תנחומא במדרש הגדול ראו: לרנר, עמ' 111.

64 על מדרשי תימן ראו: ליברמן; רבינוביץ; שלוסברג, מדרש תורה; לנגרמן. על השימוש של שבזי בספרו של הכהן ראו: בר-מעוז, חמדת ימים; וכן במבוא של בר-מעוז בתוך: שבזי,

לאור זאת ברור גם יחס הסמכויות שכוונן הכהן בין החיבורים השונים: הטקסט המקומי בעל הסמכות, מדרש הגדול, קיבל מעמד קנוני של ספר מתפרש, ואילו הטקסט הקבלי תפקידו להבהיר את הטקסט המקומי. מחד גיסא ברור כי בכך ניתנה הבכורה למסורת המקומית, ונראה כי הכהן אף חיזק בדבריו את מעמדו של המדרש. מאידך גיסא התפיסה היא שהידע המקומי אינו יכול להסביר את עצמו, ולשם כך דרוש הידע החיצוני, האיטלקי.⁶⁵ דברים אלו ניכרים בצורת הכתיבה של החיבור: הכתיבה של הכהן היא מדרשית; במרכזה מלאכת שיבוץ של מקורות שונים לרצף פרשני אחד, בלא להזכיר את המקורות לפרשנות. כדי להבהיר את הדברים אביא כמה דוגמאות מ'סגולת ישראל'.

פרשת נח

אפשר ללמוד על דרכו של הכהן בעיסוק בידע הקבלי מתוך דבריו על תיבת נח.⁶⁶ מדרש הגדול עוסק בשאלת החומרים שמהם עשויה התיבה והמבנה הפנימי שלה. וכך פירש הכהן:

גובה התיבה שלש מאות אמה, רבי יהודה אומר שלש מאות קילין [תאים] היו בה, רבי יהודה סבר שהתיבה תחתיים שניים ושלישים, כנגד עולם היסודות ועולם הגלגלים ועולם המלאכים, תחתיים כנגד עולם היסודות ארבע שורות כנגד ארבע היסודות והם ארבע אופנים שראה יחזקאל. שניים ארבע שורות כנגד עולם הגלגלים, ארבע כדורים, והם חיות שראה יחזקאל. גדור גלגל שמיני והוא פני שור. כדור השמש והוא פני אדם, כדור הירח והוא פני אריה.⁶⁷

מבנה התיבה מתואר כבר במקרא, והתיאור במדרש הגדול מפורט יותר. הכהן זיהה את מבנה התיבה עם מבנה העולמות. הוא לא הביא מקורות לפירוש ולזיהוי, אף שהזיהוי של מבנה התיבה עם מבנה העולמות מצוי כבר במקורות קדומים.

א, עמ' נא-נב. ברמקו ציין במהדורתו למדרש 'חמדת ימים' למקומות שבהם הסתמך שבזי על 'סגולת ישראל'.

65 אפשר להשוות זאת לדגם האוריינטלי. ראו לדוגמה: רז' קרקוצקין, חילון ובמקורות שם. על התבססות דגם זה בנוגע ליהודי תימן ראו: גרבר.

66 מדרש הגדול, א, פרשת נח, עמ' קנט-קסא; הכהן, א, עמ' 70-71.

67 הכהן, א, עמ' 70.

הכהן עסק במבנה העולמות במקומות רבים בחיבורו. המסורות על ארבעת עולמות אבי"ע (אצילות, בריאה, יצירה, עשייה), אשר מופיעה אצל ונה, נעדרת מדבריו של הכהן. נראה כי בידי ונה היו מקורות ארץ-ישראליים, ועל פיהם כתב את פירושו בנושא, ואילו הכהן נסמך על מקורות אירופיים.⁶⁸ גם המונחים שנקט הכהן קשורים למסורת תיאור מבנה העולמות בספרות האירופית. המבנה העיקרי הוא המבנה המשולש של עולם עליון, תחתון ואמצעי,⁶⁹ והמונחים המרכזיים בדברי ר' ישראל הם ארבעה יסודות, חומר ראשון והצורה, גלגל הירח, גלגל המקיף, גלגל השכל, עולם המלאכים, סתרי תורה, עולם הספירות, אין סוף – כל אלו מונחים המשמשים גם בשדה הפילוסופיה והאסטרונומיה.

פרשת תרומה

הדגם הפרשני המלא של הכהן בא לידי ביטוי לדוגמה בפרשנותו לפרשת תרומה, העוסקת בארון הברית.

עיקר הדיון במדרש הגדול נסב על גודלו של הארון ועל האפשרות להכניס את הלוחות לתוך הארון על פי המידות אשר כתובות בתורה. הכהן פתח בציטוט מתוך מדרש הגדול ואחריו בא פירוש.⁷⁰ כבר בפירוש זה הביא הכהן הסבר אלגורי: 'הארון כנגד איש הצדיק [...] כך העולם כולו לא נברא אלא בשביל הצדיק'.⁷¹ הוא הוסיף על כך מסורות משפחתיות ייחודיות: 'מפי הרב רבי דוד הכהן ששמע מאבי אבא שהיה רבו [...] סוד הארון כי ארון הברית ארון כל הארץ היא השכינה'.⁷² יש בדיון זה פיתוח עשיר של השאלות שעלו במדרש הגדול וניסיון להציע פתרונות מקוריים לשאלת האפשרות להכניס את לוחות הברית לתוך הארון. במדרש הגדול נדונים המרכיבים של הארון – גוף הארון, הטבעות, הכפורת – והיחסים ביניהם, ונושא זה מוביל לפירוש על דרך השכל ולפירוש על דרך הקבלה.

וכך פירש הכהן על דרך השכל:

ועתה אשוב לפרש הארון על דרך השכל. ועשו ארון כנגד הגוף, ארבע טבעות כנגד ארבע יסודות שבסוף האדם שהיו מעמדים אותו ונושאים

68 באומגרטן, ונה.

69 שלום.

70 מדרש הגדול, ד, פרשת תרומה, עמ' תקעה-תקעו; הכהן, א,

עמ' 443-447. דברים אלו מופיעים באופן ערוך גם אצל שבזי,

ב, עמ' 382-383.

71 הכהן, א, עמ' 444.

72 שם, עמ' 445-446.

אותו,⁷³ ושני בריחים כנגד שני חוטין שבאדם מראשו ועד רגליו והם חוט השדרה וחוט אחר קרוב לצדו. שני לוחות הברית כנגד שני איברים מיוחדים שבגוף האדם אשר בהם יקבל חכמת התורה, ושני כרובים רמו לנפש ולשכל והיו זכר ונקבה, כי הנפש והשכל כדמיון זכר ונקבה זה משפיע וזה מקבל, והיו מקשה אחת לפי שהכוונה בנפש שתשוב שכלית אלהית והיו שניהם לקוחים ונאצלים מזהב הכפרת רמז כי הנפש והשכל לקוחים מכסא הכבוד.⁷⁴

הפרשנות על דרך השכל מתאפיינת בזיהוי אלגורי. מרכיבים שונים המופיעים בפסוקים ובמדרש הגדול מזוהים עם מונחים מתחום הפרשנות, במקרה זה עם מבנה גוף האדם – המבנה הפיזי וגם יחסי גוף ונשמה. מקורם של הדברים בפירוש רבנו בחיי על התורה.⁷⁵

בשלב הבא פירש הכהן על דרך הקבלה:

ועל דרך הקבלה הארון רמז לכסא הכבוד וארבע טבעות כנגד ארבע חיות המרכבה נושאים הכסא, והרב רבי מנחם ע"ה פירש על דרך הקבלה הארון רמז לשכינה, וארבע טבעות רמז לארבע ראשי נהרים, ושני לוחות רמז ללמודי יי, והכפרת רמז לתפארת ישראל, והכרובים רמז לזרועות עולם.⁷⁶ אבל דעת הרמב"ן ז"ל הכרובים רמז לזרועות פרצופין הם הקב"ה ושכינת עזו והיו הכרובים והכפרת מקשה רמז ליחוד התפארת ישראל ושני זרועות עולם, אבל הארון אינו מקשה כי הוא רגל רביעית בפני עצמה [...] עד כאן דבריו

73 ראו: בחיי, שמות כה, י.

74 הכהן, א, עמ' 446.

75 נוסח הקרוב לדברי הכהן מופיע ב'שאלות ותשובות להר"ה (ר' זכריה הרופא)'. ראו: נחום, התעודה, עמ' קיד. ספרי רבנו בחיי מזכרים ברשימות הספרים שהובאו לתימן בידי סוחרים, אך הזכרתם אצל ר' זכריה הרופא מעידה שהיו קיימים בתימן עוד לפני שהגיעה לשם הספרות הקבלית. לקשר בין ספרות זו לבין הספרות הפילוסופית בתימן ראו במבוא של צבי מאיר רבינוביץ בתוך: הכהן, א, עמ' 19. הכהן הזכיר את רבנו בחיי עשרות פעמים, פעמים רבות ייחס לו פירוש על דרך השכל. אך לעיתים הביא את דבריו – יחד עם פרשנים כמו אברהם אבן עזרא – ברובד הפשט, או אף בניגוד לדרך השכל. ראו לדוגמה: הכהן, ב, עמ' 596, 738. על השפעת רבנו בחיי על הספרות האלגורית ראו: שוורץ.

76 רקנאטי, א, עמ' קטו.

הפרשנות הקבלית דומה מאוד בתבניתה לפרשנות על דרך השכל – במרכזה ההקבלה בין המרכיבים השונים. אך בפירוש הקבלי, שלא כבקודמו, הביא הכהן שלוש מסורות שונות: מסורת אנונימית, מסורת של רקנאטי ומסורת של הרמב"ן. דברי רקנאטי מופיעים במקור כפירוש לדברי הזוהר. אלא שהכהן – כדרכו – לא הביא את דברי הזוהר אלא רק את הזיהוי של מרכיבי הארון עם הספירות. גם מדברי הרמב"ן הביא הכהן רק את המרכיבים האלגוריים, כפי שהבין אותם רקנאטי, שמתוך חיבורו ציטט את דברי הרמב"ן.⁷⁷

הפירוש הראשון של הכהן שונה משני הפירושים האחרים, שכן הוא עוסק לא בספירות אלא במבנה המרכבה והכיסא. גם מקורו של פירוש זה יכול להיות ברמב"ן,⁷⁸ אלא שהכהן העדיף להביאו ללא ייחוס. עיון במקומות רבים אחרים בחיבורו מלמד שעולם מונחים זה היה שגור על פיו של הכהן יותר מאשר הדיון בספירות, ויכול להיות כי הוא משקף ידע קדום בתימן. מסתבר כי בתחום השיח הקבלי ראה הכהן את עצמו כמעביר מסורות יותר מאשר בשיח הפילוסופי. שלא כבפירושים הקבליים, בפירושים הפילוסופיים לא מצאתי מקומות שבהם הוא הביא כמה דעות פרשניות. הוא גם לא ציין את מקורותיו לפירושים הפילוסופיים, בעוד בפירושים הקבליים ציין את המקורות לפחות למקצת הדעות שהביא.

סיכום

הצגתי במאמר זה שני חיבורים שנכתבו בתימן בראשית המאה השבע עשרה, והמשקפים שתי דרכים שבהם הפנימו מקובלי תימן את שטף הידע שהגיע מאיטליה.⁷⁹ הקורא את ספרו של ר' יצחק ונה עשוי לא לדעת כי הספר נכתב בתימן, מפני שמקורות שנכתבו בתימן או כאלה שמקובל היה להשתמש בהם בתרבות המקומית לא הוזכרו במפורש בחיבור. נראה כי ונה נמנע במכוון מלהזכירם. כאמור שני החכמים שעסקתי בהם פעלו בתקופה שבה עלה מעמדה של הקבלה, והעולם היהודי עבר גלובליזציה. תהליכים אלו השפיעו על כל

⁷⁷ 'והכרובים אשר על הכפורת רומזים לזרועות עולם המשפיעין לתפארת ישראל להורות לכבוד למעלה מכבוד. ועל כן כרובים בגימטריא מראה כבוד. ענין אחד יש מפרשים כי הכרובים רומזים לד"ו פרצופין וכן נראה דעת הרמב"ן (שם, עמ' קטז).

⁷⁸ רמב"ן, שמות כה, כא.

⁷⁹ סוגיה אשר לא עסקתי בה כאן, ושברצוני להידרש אליה בנפרד, היא סוגיית השבתאות בתימן והקשר בין השבתאות שם ובין עולם הקבלה, נושא שכבר נדון במספר לא מבוטל של מחקרים.

קהילות ישראל, ובתוכן קהילת יהודי תימן, וחיזקו את השתייכותן למרחב אחד, כלל-עולמי. ואולם הגלובליזציה גם איימה על ייחודיותן של הקהילות. נסיבות אלה רלוונטיות לגישות השונות שנקטו שני החכמים. ונה פעל כמי שמצוי במרחב גלובלי – הוא לא הזכיר בגלוי מקורות מקומיים ולא בחר בסוגה ספרותית שאפיינה את המרחב שבו פעל. אפשר לטעון שהוא התעלם מהקשר התרבותי שבו פעל. אך דווקא שיפור הדרכים והדפוס הם האמצעים אשר בעזרתם הפך המרחב היהודי למרחב אחד, שינוי שאפשר ואולי אף הצריך שיח הלכתי והגותי אחד. ונה ראה במהלך זה הזדמנות להיות חלק מהמרחב היהודי הגדול, ואימץ את אופני השיח במרחב זה במלואם.

גם ר' ישראל הכהן היה מודע לעליית תפוצתה של הספרות הקבלית בעולם היהודי ולהבדלים בינה ובין הספרות הפילוסופית. אך תגובתו הייתה הפוכה מזו של ונה. הוא כתב את ספרו בראש ובראשונה כפירוש למדרש הגדול, ובפרשנותו, שהיא באופן מובהק חלק מסוגה ספרותית מקומית, שילב פילוסופיה וקבלה. נראה שספרו של הכהן היה מוכר פחות מזה של ונה, אלא שדווקא חלקים רבים מספרו של הכהן שוקעו ב'חמדת ימים' לשבזי, שהמשיך את צורת השיח של הכהן, ושהיה אחד הספרים הנלמדים ביותר בקהילות תימן.

דברים אלו יכולים להיות מצע לדיונים בהתפתחויות בתימן במחצית השנייה של המאה השבע עשרה ובראשית המאה השמונה עשרה. ניתן לראות את הוויכוחים בתקופה זו, שבה התנתקה תימן מהאימפריה העות'מאנית, לא רק בהקשר של המאבק על מעמדה של הקבלה, אלא גם בהקשר של סוגיה שהעסיקה כבר את ונה והכהן: איך יכולה קהילה פריפריאלית להיות חלק מהמרחב היהודי הגלובלי ועם זאת לשמור על ייחודה?

מוגן בזכויות יוצרים

קיצורים ביבליוגרפיים

- אביב"י יוסף אביב"י, קבלת האר"י, א-ג, ירושלים תשס"ח
- אביר מרכזי אביר, 'הסחר הבין לאומי והיהודים בתימן במאות 15-18', פעמים 5 (תש"ם), עמ' 28-5
- אום Nancy Um, *The Merchant Houses of Mocha: Trade and Architecture in an Indian Ocean Port, Seattle, WA* 2009
- אידל, אחד מעיר משה אידל, 'אחד מעיר ושניים ממשפחה: עיון מחודש בבעיית תפוצתה של קבלת האר"י והשבתאות', פעמים 44 (תש"ן), עמ' 30-5
- אידל, דפוס Moshe Idel, 'Printing Kabbalah in Sixteenth-Century Italy', Richard I. Cohen (ed.), *Jewish Culture in Early Modern Europe: Essays in Honor of David B. Ruderman*, Cincinnati, OH 2014, pp. 85-96
- אייזנשטיין, הדפוס באירופה Elizabeth L. Eisenstein, *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge 1983
- אייזנשטיין, הדפסה אלדהרי, ספר המוסר אלדהרי, צידה לדרך —, *Printing Press as an Agent of Change*, Cambridge 1979
- זכריה אלצהרי, ספר המוסר, מהדורת יהודה רצהבי, ירושלים תשכ"ה חומש בית דוד ושלמה: כולל: תרגום אונקלוס, רש"י (בעל הטורים, תולדות אהרן), מנחת שי, צדה לדרך (להרה"ג יחיא אלצ'אהרי), חלק הדקדוק (על התורה), להרה"ג (מהרי"ץ), סדר ההפטרות, א-ה, ירושלים תשכ"ד
- באומגרנטן, ונה אליעזר באומגרנטן, 'האילן הקבלי של ר' יצחק ונה: קבלה מקומית בעולם גלובלי', דעת (התקבל לפרסום)
- באומגרנטן, מאיטליה Eliezer Baumgarten, 'From Kurdistan to Baghdad: Transitions of Visual Knowledge During the Early Modern Period', *Ars Judaica* 14 (2018), pp. 79-92
- באומגרנטן, סגולת ישראל —, 'דרכי עריכת הספר סגולת ישראל לר' ישראל מצובירה' (בהכנה באומגרנטן וספראי — ואורי ספראי, "גולת ישראל שבמלכות עראביסטאן": קבלת ר' יהודה סידכאני, בין צפת לכורדיסטאן, ספונות י [כה] (תשע"ז), עמ' 395-488
- באומגרנטן, ספראי וחיות —, —, 'ויסוי חיות, ראה כל האילן כדמיון סולם: אילן קבלי לר' יהושע בן ר' דוד מכורדיסטן', ספר הזיכרון למאיר בניהו (התקבל לפרסום)
- בונפיל ראובן בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הרנסאנס, ירושלים תשל"ט בחיי בן אשר, ביאור על התורה, ירושלים תשל"ד
- בית־אריה מלאכי בית־אריה, קודיקולוגיה עברית: טיפולוגיה של מלאכת הספר העברי ועיצובו בימי הביניים בהיבט היסטורי והשוואתי מתוך גישה כמותית המיוסדת על תיעוד כתבי היד בציוני תאריך עד שנת 1540, קדם פרסום, גרסת אינטרנט 0.7, תשע"ז
- בלייר Ann Blair, *Too Much to Know: Managing Scholarly Information before the Modern Age*, New Haven, CT 2010
- בר־לבב Avriel Bar-Levav, 'Amsterdam and the Inception of the Jewish Republic of Letters', Yosef Kaplan (ed.), *Studies in Dutch Jewry*, Jerusalem 2008, pp. 225-237

בר־מעוז, השתרשות	דני בר־מעוז, 'השתרשות הקבלה בתימן', תימא ז (תשס"א), עמ' 112-85
בר־מעוז, חמדת ימים	ציון בר־מעוז, 'מדרש חמדת ימים התימני: למי?', תהודה 26 (תש"ע), עמ' 46-40
ברגמן	מרק ברגמן, ספרות תנחומא־למדנו: תיאור נוסחיה ועיונים בדרכי התהוותם, ניו ג'רזי תשס"ד
ברוכסון, ידיעות	שפרה ברוכסון, 'ידיעות על המסחר בספרים עבריים בין איטליה והאימפריה העות'מאנית במאה הט"ז', ממזרח וממערב ה (תשמ"ו), עמ' 77-53
ברוכסון, ספרים	—, ספרים וקוראים: תרבות הקריאה של יהודי איטליה בשלהי הרנסנס, רמת גן תשנ"ג
בשירי	ר' יחיא בשירי, חבצלת השרון, מהדורת אהרן גימאני, ירושלים תשס"ח
גארב	יונתן גארב, 'עיון מחודש בדימוי העצמי של ר' משה דוד וואלי ובהשתקפותו בפרשנותו למקרא', תרביץ עט (תש"ע-תשע"א), עמ' 303-263
גברא, אנציקלופדיה	משה גברא, אנציקלופדיה לחכמי תימן, א-ב, בני ברק תשס"א
גברא, לפועלו	—, 'לפעלו של רבי יצחק ונה בסידורו פעמון וזהב', תימא ד (תשנ"ד), עמ' 65-55
גברא, מחקרים	—, מחקרים בסידורי תימן: עם נוסח תכלאל עץ חיים, א-ד, קריית אונו תש"ע
גונדוס	Andrea Gondos, 'Kabbalah in Print: Literary Strategies of Popular Mysticism in Early Modernity', Ph.D. dissertation, Concordia University, Montreal 2013
גימאני, כתב־יד	אהרן גימאני, 'כתב יד רכב אלהים לרבי יצחק ונה: העתקת רבי פנחס בן גד הכהן מימי גלות מודע (1680)', תימא יג (תשע"ה), עמ' 50-42
גימאני, תמורות	—, תמורות במורשת יהדות תימן בהשפעת השלחן ערוך והאר"י, רמת גן תשס"ה
גלמן	Kristof Glamann, <i>Dutch-Asiatic Trade 1620-1740</i> , Copenhagen 1985
גרבר	נח גרבר, 'אנו או ספרי הקודש שבידינו? הגילוי התרבותי של יהדות תימן, ירושלים תשע"ג
גריס, ספרות	זאב גריס, 'ספרות הנהגות החסידית כביטוי להנהגה ואתוס', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ט
גריס, עיצוב	—, 'עיצוב ספרות הנהגות העברית במפנה המאה השש־עשרה ובמאה השבע־עשרה ומשמעותו ההיסטורית', תרביץ נו (תשמ"ז), עמ' 581-527
הוס, הזוהר	Boaz Huss, <i>The Zohar: Reception and Impact</i> , Oxford 2016
הוס, הקהילות	בועז הוס, 'הקהילות הזוהריות של צפת', זאב גריס, חיים קרייסל ובוועז הוס (עורכים), שפע טל: עיונים במחשבת ישראל ובתרבות יהודית, מוגשים לברכה זק, באר שבע תשס"ד, עמ' 169-149
הוס, ספר הזוהר	—, 'Sefer ha-Zohar as a Canonical Sacred and Holy Text', Changing Perspectives of the Book of Splendor between the Thirteenth and Eighteenth Centuries', <i>Journal of Jewish Thought and Philosophy</i> 7 (1998), pp. 257-307

- הכהן ר' ישראל הכהן, סגולת ישראל, א-ב, ירושלים תשנ"ד
- הקר יוסף הקר, 'אגרת חדשה מן הפולמוס על הדפסת הזוהר באיטליה', מיכל אורון ועמוס גולדרייך (עורכים), משואות: מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 120-130
- הת'ווי, זהות Jane Hathaway, *A Tale of Two Factions: Myth, Memory, and Identity in Ottoman Egypt and Yemen*, Albany, NY 2012
- הת'ווי, פרובינציה —, 'The Forgotten Province: A Prelude to the Ottoman in Yeman', David J. Wasserstein & Ami Ayalon (eds.), *Mamluks and Ottomans: Studies in Honour of Michael Winter*, London 2006, pp. 195-202
- וגר Mark S. Wagner, 'Jewish Mysticism on Trial in a Muslim Court: A Fatwā on the Zohar – Yemen 1914', *Die Welt des Islams* 47, 2 (2007), pp. 207-231
- ונה ר' יצחק ונה, רכב אלהים, בני ברק תשנ"ב
- זבחי שלמים ספר זבחי שלמים, לובלין שע"ג
- זוהר (מנטובה) ספר הזוהר, מנטובה שי"ח
- זוהר (קרמונה) ספר הזוהר, קרמונה שי"ח
- חבצלת, הפרשנות מאיר חבצלת, 'על הפרשנות האליגורית-הפילוסופית במדרש החפץ לרבי זכריה הרופא', תימא ג (תשנ"ג), עמ' 45-56
- חבצלת, ספר המרגלית —, "'ספר המרגלית": פירוש על המדרש הגדול מכ"י, מתורגם מערבית לעברית בצרוף דברי מבוא קצרים והערות', הגות עברית באמריקה א (תשל"ב), עמ' 386-396
- חיות, דיאגרמות Jeffrey Howard Chajes, 'Kabbalah and the Diagrammatic Phase of the Scientific Revolution', Richard I. Cohen (ed.), *Jewish Culture in Early Modern Europe: Essays in Honor of David B. Ruderman*, Cincinnati, OH 2014, pp. 109-123
- חיות, ועתה אצייר יוסי חיות, 'ועתה אצייר לך עגולה ומשם תבין מה שצריך להבין: התרשים הלוריאני כתמונה אפיסטמית', פעמים 150 (תשע"ח), עמ' 288-235
- חיות, ספרות —, 'Spheres to Sefirot: Kabbalistic Ilanot and the Mapping of the Divine', Adam Cohen et al. (eds.), *The Visualization of Knowledge in the Middle Ages and the Early Modern Period*, Turnhout (in press)
- חיות, עיר —, 'City of the Dead: Spirit Possession in Sixteenth-Century Safed', Matt Goldish (ed.), *Spirit Possession in Judaism: Cases and Contexts from the Middle Ages to the Present*, Detroit, MI 2003, pp. 124-158, 367-383
- חלמיש, הקבלה משה חלמיש, 'הקבלה בסידורו של רבי יצחק ונה', תימא א (תשנ"ו), עמ' 65-82
- בסידורו —, לתולדות הקבלה בתימן בראשית המאה הי"ז: ספר סגולות וספר לחם שלמה, רמת גן תשמ"ד
- חלמיש, פרק —, 'רבי שלום הקרחי ורבי שלמה הכהן: פרק בהתפתחותה של הקבלה בתימן', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב, א (תשמ"ג), עמ' 110-118

יוסף טובי, 'הספרות הרבנית בתימן מן המחצית הראשונה של המאה הי"ח ועד ימינו', פעמים 87-88 (תשס"א), עמ' 51-66	טובי, הספרות
—, 'רבי יצחק ונה והתחזקות העיסוק בקבלה בתימן', דעת 38 (תשנ"ז), עמ' 17-31	טובי, ונה
—, 'חזיונות אחרית הימים בספרות יהודי תימן', תימא ה (תשנ"ו), עמ' 169-193	טובי, חזיונות
—, 'מאורעות תכ"ז בתימן: תנועה שבתאית או פעילות משיחית מקומית', רחל אליאור (עורכת), החלום ושברו: התנועה השבתאית, ושלוחותיה: משיחיות, שבתאות ופראנקיזם, א, ירושלים תשס"א, עמ' 113-128	טובי, מאורעות
Adena Tanenbaum, 'The Uses of Scriptures in Zechariah al-Dāhiri's "Sefer ha-Mūsār"', Joachim Yeshaya & Elisabeth Hollender (eds.), <i>Exegesis and Poetry in Medieval Karaite and Rabbanite Texts</i> , Leiden & Boston, MA 2017, pp. 147-184	טננבאום, השימושים
—, 'Kabbalah in a Literary Key: Mystical Motifs in Zechariah Aldāhiri's "Sefer Hamusar"', <i>Journal of Jewish Thought & Philosophy</i> 17, 1 (2009), pp. 47-99	טננבאום, קבלה
אפרים יעקב, מעיל קטן: פירוש לספר מעיל שמואל לרבי שמואל דוד אוטולינגי מאת מרי יחיא צאלח, נהריה תשנ"ב	יעקב
אברהם יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכ"ז	יערי, הדפוס
—, מחקרי ספר: פרקים בתולדות הספר העברי, ירושלים תשי"ח	יערי, מחקרי ספר
—, 'שלוחים מארץ ישראל לתימן', סיני ד (תרצ"ט), עמ' שצב-תג	יערי, שלוחים
מנשה רפאל להמן, 'סגולת ישראל: פירוש אליגורי מתימן למדרש הגדול', הגות עברית באמריקה א (תשל"ב), עמ' 397-420	להמן
שאל ליברמן, מדרשי תימן: הרצאה על מדרשי תימן על מהותם וערכם, ירושלים תרנ"ן [ת"ש]	ליברמן
Tzvi Langermann, <i>Yemenite Midrash: Philosophical Commentaries on the Torah</i> , San Francisco, CA 1998	לנגרמן
מירון ביאליק לרנר, 'המצוי והרצוי בהוצאת מדרש הגדול', פעמים 10 (תשמ"ב), עמ' 109-118	לרנר
ר' דויד בן עמרם עדני, מדרש הגדול, ירושלים תשכ"ז	מדרש הגדול
רונית מרוז, 'חיי הרוח בצפת במאה השש עשרה', אריאל 157-158 (תשס"ג), עמ' 82-90	מרוז
יהודה לוי נחום, מצפונות יהודי תימן, תל אביב תשכ"ו	נחום, מצפונות
—, ספר התעודה ממפעל חשיפת גנזי תימן, חולון תשנ"ו	נחום, ספר התעודה
אורי ספראי, "'עבודה שבלב" בקבלת המאה השש עשרה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשע"ו	ספראי
יהודה עמיר, 'חיי ר' זכריה אלצ'אהרי, הרצ"א-השס"ח', שלום סרי וישראל קיסר (עורכים), הליכות קדם במשכנות תימן, תל אביב תשס"ו, עמ' 459-466	עמיר
בתי ציון עראקי-קלורמן, 'השכלה, יהדות ואסלאם והוויכוח על הקבלה בתימן: היבטים חברתיים ותרבותיים', מאיר ליטבק ואורה לימור (עורכים), קנאות דתית, ירושלים תשס"ח, עמ' 133-180	עראקי-קלורמן, השכלה
—, יהודי תימן: היסטוריה חברה ותרבות, א-ג, רעננה תשס"ה-תשס"ח	עראקי-קלורמן, יהודי תימן

- קהתי
מ' קהתי, 'ממסעו של ר' זכריה בן סעדיה בן יעקב בארץ ישראל',
מאסף ציון ג (תרפ"ט), עמ' 43-53
- קלמן
תוצאה קלמן, 'כתובות באות ברזל ועופרת בדפוס: מהפכת הדפוס
ויצירת הבית יוסף', פעמים 148 (תשע"ז), עמ' 8-26
- קסלה
Giancarlo Casale, 'The Ottoman Administration of the Spice
Trade in the Sixteenth-Century Red Sea and Persian Gulf',
Journal of the Economic and Social History of the Orient 49, 2
(2006), pp. 170-198
- רביגר
Bill Rebigier, 'Non-European Traditions of Hekhalot Literature:
The Yemenite Evidence', Raanan S. Boustani et al. (eds.), *Envisioning
Judaism: Studies in Honor of Peter Schäfer: On the Occasion of his
Seventieth Birthday*, I, Tübingen 2013, pp. 685-713
- רבינוביץ
צבי מאיר רבינוביץ, 'היצירה המדרשית של יהדות תימן, ישראל
ישעיהו ויוסף טובי (עורכים), יהדות תימן: פרקי מחקר ועיון,
ירושלים תשל"ו, עמ' שטז-שעב
- רומי
ר' משה מרומי, שערי גן עדן, ונציה שס"א
- רז"קרקוצקין, חילון
אמנון רז"קרקוצקין, 'חילון והאמביוולנטיות הנוצרית כלפי היהדות',
יוכי בישר (עורכת), חילון וחילוניות: עיונים בין-תחומיים, ירושלים
תשע"ו, עמ' 108-136
- רז"קרקוצקין, חקיקה
—, 'חקיקה משיחית וצנזורה: הדפסת השולחן ערוך כראשית
המודרניות', אלישבע באומגרטרן, רוני ויינשטיין ואמנון רז"קרקוצקין
(עורכים), טוב עלם: זיכרון, קהילה ומגדר בחברות יהודיות בימי
הביניים ובראשית העת החדשה: מאמרים לכבודו של ראובן בונפיל,
ירושלים תשע"א, עמ' 306-335
- רז"קרקוצקין, מצבת
Amnon Raz-Karkozkin, 'From Safed to Venice: The Shulhan
Arukh and the Censor', Chanita Goodblatt & Howard Krisel
(eds.), *Tradition, Hetrodoxy and Religious Culture: Judaism and
Christianity in the Early Modern Period*, Beer Sheva 2006, pp.
91-115
- רמב"ן
פירוש התורה לרבנו משה בן נחמן, א-ב, מהדורת חיים דב שעוועל,
ירושלים תשכ"ה
- רמ"ק
מחזור מראש השנה ויום הכפורים, עם פירוש הר"ר משה קורדואריו,
קושטא של"ו
- רצהבי, ספרות
יהודה רצהבי, 'ספרות יהודי תימן', קרית ספר כח (תשי"ב), עמ'
278-255
- רצהבי, על מחברו
—, 'על מחברו של מדרש הגדול', תרביץ לד (תשכ"ה), עמ' 263-
271
- רקנאטי
ר' מנחם ריקאנטי, פירוש על התורה, א-ב, מהדורת אמנון גרוס,
ירושלים תשנ"ג
- שבזי
ר' שלום שבזי, מדרש חמדת ימים: על התורה, בצירוף פירושו על
ההפטרות, א-ה, מהדורת ציון בר-מעוז, ירושלים תשע"ד
- שור
נתן שור, תולדות צמת, תל אביב תשמ"ג
- שוורץ
דב שוורץ, 'בין שמרנות לשכלנות (הגותו העיונית של חוג הרשב"א)',
דעת 33-32 (תשנ"ד), עמ' 143-182

שלום	גרשם שלום, 'לחקר קבלת יצחק בן יעקב הכהן, ב: התפתחות תורת העולמות בקבלת הראשונים', תרביץ ב (תרצ"א), עמ' 415-442;
שלוסברג, מדרש תורה	ג (תרצ"ב), עמ' 33-66
שלוסברג, תוספת	אליעזר שלוסברג, 'מדרש תורה תימני אנונימי מראשית המאה ה-16', סידרא יח (תשס"ג), עמ' 135-176
שפירא	—, 'תוספת חשובה לחקר פרשנות תימן ומדרשיה', תימא ט (תשס"ו), עמ' 199-207
תמרי	גלעד שפירא, 'מדרש הגדול לספר בראשית: היבטים רטוריים וסגנוניים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 2015
תשבי, העימות	אסף תמרי, 'הפרספקטיבה של צפת: על מיקומה של צפת, כמרכז וכפריפריה', זהויות (התקבל לפרסום)
תשבי, הפולמוס	ישעיה תשבי, 'העימות בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק בכתביו ובחיויו של ר' אהרון ברכיה ממודינה', ציון לט (תשל"ד), עמ' 8-85
	—, 'הפולמוס על הדפסת הזוהר במאה השש עשרה באיטליה', הנ"ל, חקרי קבלה ושלוחותיה: מחקרים ומקורות, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 79-130

